

Social Pedagogy
Социална педагогика

СПРАВЯНЕ С ПРЕДИЗВИКАТЕЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ РАБОТА С ДЕЦА В УЧИЛИЩНА И ИЗВЪНУЧИЛИЩНА СРЕДА

Цветослав Николов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В настоящата статия са представени основните характеристики на предизвикателното поведение и е предложен възможен социалнопедагогически подход към справянето с него. Подходът е приложим в различен контекст и може да бъде използван ефективно както в училищна, така и в извънучилищна среда. Той отразява най-общо логиката при оказването на подкрепа на дете с емоционални и поведенчески затруднения и може да бъде използван вариативно. В публикацията предизвикателното поведение е представено като процес, в който педагогическите специалисти могат да се намесват чрез различни стратегии за превенция, интервенция и последваща подкрепа с цел той да бъде овладян.

Ключови думи: положителни подходи; физическа намеса; препоръчително поведение; емоционални и поведенчески затруднения; стратегии за управление на поведението

Системното нарушаване на класната дисциплина, честите прояви на физическа агресия, влошената комуникация между родители и учители са сред най-характерните съвременни проблеми, пред които са изправени педагогическите специалисти у нас. Наличието на тези проблеми оказва крайно негативен ефект върху качеството на преподавателската работа и в немалко случаи води до професионално прегаряне (бърнаут). Предизвикателство представлява и процесът на приобщаване на децата със специални образователни потребности в системата на предучилищното и училищното образование с оглед на факта, че част от тях изпитват сериозни емоционални и поведенчески затруднения, което, от своя страна, води и до редица неприемливи прояви. Всичко това превръща въпроса за справянето с предизвикателното поведение във все по-актуален и значим. Настоящата публикация има за цел да представи основните измерения на проблема и да предложи възможен социалнопедагогически подход към него.

Предизвикателното поведение може да бъде определено като *социално неприемливо поведение със сила, честота и продължителност, застра-*

шаващи физическата безопасност и качеството на живот на проявяващия го и/или на околните, което често води до ответна реакция, изразяваща се в налагане на ограничения, отхвърляне и неприемане (Томова, Ranev, 2010; Ranev, Nikolov, 2014). Разглеждайки предизвикателното поведение в контекста на работата с деца с емоционални и поведенчески затруднения, може да открием следните основни моменти в представената дефиниция.

1. Предизвикателното поведение е нежелано и отклоняващо се от социалните норми поведение, но не всяко неприемливо поведение може да бъде окачествено като предизвикателно. Това е така поради обществения толеранс към някои неприемливи прояви при определени обстоятелства – например, ако поведението е с ниска степен на обществена опасност, не представлява съществен риск за детето или околните, проявява се рядко или са налице смекчаващи вината обстоятелства. Поведенческите затруднения нерядко имат и пряка връзка с възрастовото развитие на детето. Това е и причината в определени възрастови етапи и характерните за тях кризи трудно да бъде поставена границата между норма и нарушение.

2. Силата, честотата и продължителността са свързани със степента на риск, с вероятността поведението да се прояви отново, както и с неговата продължителност във времето (в това число и с възможността възрастните да го овладеят веднага). Определянето на поведението като предизвикателно предполага то да бъде с висока степен на риск, да е характерно за детето, т.е. да представлява устойчив поведенчески модел, който то следва, както и да бъде с голяма продължителност, което е свързано и с полагането на значителни усилия от възрастните за справяне с него.

3. Предизвикателното поведение е рисковно не само за хората, към които е насочено или които косвено засяга, но и за детето, което го проявява. Този риск за детето произтича както от последствията, като естествен резултат от поведението, така и от отговора на околните, които имат отношение към конфликтната ситуация. Директен риск за детето е налице и в случаите, в които то насочва разрушителното поведение към себе си (например при опитите за самонараняване).

4. Разглеждането на предизвикателното поведение като поведение, което застрашава благополучието на личността във всички възможни аспекти, означава, че то може да възникне както в резултат на екстернализирани поведенчески проблеми (характеризират се със стил, насочен навън – например агресия, импулсивност, насилие и неподчинение), така и вследствие от интернализирани (насочени „навътре“ – например отдръпване, самотност, депресивност, тревожност) (Stankova, 2012).

5. Поставянето на акцент в дефиницията върху поведението, а не върху причината за него, означава, че то би могло да се прояви както при т.нар.

деца в риск, при които на преден план излизат социалните дефицити, така и при децата със специални образователни потребности, за които по-характерни са нарушенията в психофизиологическото развитие.

При избора на подход към предизвикателното поведение е важно да отчетем неговата системност и процесуален характер. В тази насока могат да бъдат открити някои основни моменти, а именно: 1) Предизвикателното поведение е функция на различни фактори и обстоятелства, които пряко или косвено влияят върху него с определена сила и насоченост, взаимодействайки си и пораждайки съответните причинно-следствени връзки, т.е. разбирането на предизвикателното поведение предполага прилагане на системния подход; 2) Разкриването на функцията (т.е. причината или целта) на детското поведение предполага разглеждането му в определен (широк) контекст. Това означава, че при диагностиката на поведението е важно да бъдат отчетени всички обстоятелства, при които то е проявено, за да се достигне до възможно най-точната поведенческа хипотеза; 3) Развитие и появата на предизвикателното поведение е процес, който следва определени етапи, разгръщащи се във времето. Тази му характеристика е тясно свързана и със следващата, а именно – 4) Щом като предизвикателното поведение е процес, то и справянето с него предполага преминаване през различни етапи, в които педагогическите специалисти използват определени стратегии за превенция, интервенция и подкрепа.

Представената схема (фиг. 1) илюстрира един възможен подход към предизвикателното поведение именно през призмата на неговите системни и процесуални характеристики. Тя, от една страна, отразява етапите, през които преминава предизвикателното поведение, за да се прояви – предхождащо събитие, активизиращо събитие, предизвикателно поведение и последствие, а от друга, съответстващите им етапи, които отразяват поведението на възрастните – първична превенция, вторична превенция, интервенция и подкрепа след инцидента. Схемата отразява и в съдържателен аспект това, което е най-характерното за съответните етапи, и по-конкретно – причинно-следствените връзки между фактори, поведение и резултат от поведението (Tomova, Ranev, 2010; Hanline, 2004; Harris, 2008).

Предхождащото събитие включва всички фактори, които имат пряко отношение към качеството на живот на детето. Най-общо тези фактори могат да бъдат обособени в две основни категории – фактори от средата и личностни фактори. *Факторите от средата* са: фактори, свързани с физическото пространство (напр. лоши битови условия у дома, неподходящ тип жилище или квартал); фактори, свързани с обкръжението и поведението на околните (напр. влошени семейни взаимоотношения, неподходящ приятелски кръг.); фактори, свързани със спецификата на обичайната ежедневна дейност на детето (напр. детето прекарва твърде

Фигура 1. Етапи в подкрепата на дете с предизвикателно поведение

много време пред компютъра, не си подготвя домашните, развило е зависимости) и значими промени и травмиращи събития в живота на детето (напр. смърт на близък или роднина, развод, раждане на друго дете в семейството). *Личностните фактори* са: заболявания и прием на медикаменти (напр. аутизъм, синдром на Даун, лекарства, които въздействат на поведението); когнитивни и сензорни особености (напр. зрителни или слухово-речевни нарушения); социални и комуникативни умения (напр. затруднения в социализацията, неумение за разбиране на другите); самооценка и отношение към околните (напр. комплекс за малоценност, чувство за превъзходство, липса на емпатия); изпитване на затруднения в определени ситуации (напр. хранене, поддържане на лична хигиена, спазване на определен дневен режим); пол, възраст и темперамент (напр. детето е лесно възбудимо, намира се във възрастова криза и т.н.). Някои от тези фактори могат да имат *устойчив*, а други *временен характер*. Например семейният скандал, провокиран от конкретно събитие, може да има само краткотраен ефект върху поведението на детето, докато разводът на родителите вече е фактор с по-устойчиво въздействие. Ако детето е болно от грип, ефектът от заболяването ще е краткотраен в сравнение с този, който би бил налице, ако детето страда от синдрома на Аспергер. Към предхождащото събитие, макар и условно, може да причислим и събитията, които все още не са факт, но предстои да се случат във времето.

Те също оказват въздействие върху поведението на детето вследствие на очакванията и представите, които то си е създадо за тях (напр. предстоящо контролно, спортно състезание, оперативна намеса).

При установяване на факторите, които оказват негативно въздействие върху емоционалното състояние и поведението на детето, педагогическите специалисти могат да осъществят превенция на предизвикателното поведение чрез отстраняване на тези фактори (например преодоляване на определена зависимост или подобряване на битовите условия) или ако това не е възможно – чрез смекчаване на негативния им ефект (например подкрепа за по-безболезнено приемане на развода на родителите или подготовката за появата на друго дете в семейството). Когато превенцията е насочена към предхождащото събитие, тя е т.нар. **първична превенция**. Това означава, че използваните стратегии не са насочени към непосредственото активиране на неприемливото поведение, а към факторите, които най-общо определят емоционалното състояние на детето и качеството му на живот и които едва на по-късен етап могат да послужат като катализатор за активиращото събитие и последващата го проява. Възможни **стратегии за първична превенция** са: 1) Развитие на конкретни умения, или т.нар. метод „Детски умения“. Основната идея при тази стратегия е затрудненията, които едно дете изпитва, да бъдат преобразувани в конкретни умения, които то постепенно да развие и по този начин да преодолее съответните поведенчески проблеми (Furman, 2007); 2) Използване на подхода „Резилианс“. В основата на тази стратегия е идеята, че развивайки потенциала на едно дете, използвайки неговите силни страни и вътрешни ресурси, то ще бъде по-устойчиво, когато са налице въздействия, събития или обстоятелства с негативен характер (Petrova-Dimitrova, 2010); 3) Промяна в поведението на възрастните и изграждане на родителски капацитет. Стратегията се основава на факта, че причината за предизвикателното поведение често в по-голяма степен се корени у родителите, отколкото у самото дете. Това, от своя страна, предполага различен фокус на работата, а именно – работа с родителите; 4) Подобряване на семейния микроклимат е друга стратегия, която също е насочена към семейството. За разлика от предходната, при която фокусът е върху изграждането на родителски умения и компетенции, при тази са засегнати семейните взаимоотношения в посока тяхното положително повлияване; 5) Установяване на ясни правила на поведение. Липсата на граница между приемливото и неприемливото поведение често е в основата на предизвикателните прояви, затова и определянето на ясни правила и тяхното навременно въвеждане е от изключителна важност по отношение на превенцията; 6) Предупреждение. Стратегия, при която възрастният предварително подготвя детето за предстоящо събитие, което може да породи у него негативни емоции или дори да има травми-

ращ ефект, с цел то по-лесно да преодолее ситуацията. Предупреждението предполага и запознаване на детето с възможния резултат от неговото поведение в съответната ситуация; 7) Изграждане на времеви хоризонти (перспективна линия на развитие). В този случай детето планира постигането на значими за него цели с помощта на възрастния, който го насочва в избора и му помага да види своето развитие в перспектива; 8) Промяна на физическото пространство и битовите условия; и 9) Подобряване на здравословното и психическото състояние на детето. Последните две стратегии касаят най-вече задоволяването на базови потребности и включват основно предоставяне на социални услуги и медицински грижи в извънучилищен контекст.

Активизиращото събитие, от своя страна, е свързано с непосредствено отключване на предизвикателното поведение, като силата на неговото въздействие в голяма степен зависи от предхождащото събитие и ефективността на използваните стратегии за първична превенция. *Отключващи предизвикателното поведение фактори* могат да бъдат: 1) Включване на детето в дейност или в учебна задача, при която то изпитва затруднение (напр. игра, чиито правила не разбира, или решаване на математическа задача); 2) Изискване към детето, което то не може или не иска да изпълни (напр. измиване на чиниите или подреждане на разхвърляните играчки); 3) Неподходящи условия, свързани с физическото пространство (напр. неподходящо осветление, шум, температура или интериор в помещението); 4) Общуване с определени хора (напр. хора, които имат високи изисквания към детето или често проявяват критично отношение към него); 5) Посещаване на определено място (напр. кабинета на стоматолога); 6) Отказ от получаване на желаното или избягване на нежеланото (напр. родителите отказват да закупят желаната играчка или настояват детето да подготви своите домашни); 7) Събитие или конфликтна ситуация с пораждање на негативни емоции (напр. детето е обиждано от свой съученик).

Когато превенцията е насочена към активизиращото събитие, тя е т.нар. **вторична превенция**. Целта на вторичната превенция е да снеем емоционалното напрежение у детето, породено от комбинацията между предхождащо и активизиращо събитие, така че тепърва зараждащото се предизвикателно поведение да бъде спряно в най-ранната си фаза¹⁾. Възможни *стратегии за вторична превенция* са: 1) Оказване на подкрепа при изпълнението на конкретна задача и 2) Промяна в изискванията към детето. Тези стратегии са подходящи за ситуациите, в които поставената задача или дейността, в която детето участва, е по силите му, но то все пак изпитва значителни затруднения, които предполагат подкрепа или редуциране на изискванията от страна на възрастния; 3) Смяна на дейността. В този случай поставената задача надхвърля възможностите на

детето да се справи с нея, което налага нейното заместване с по-лека алтернативна задача, съобразена с потенциала му. Първите три стратегии са тясно свързани с дидактическите принципи за достъпност и индивидуален подход; 4) Предоставяне на възможност за почивка („Тайм аут“/ „Аз съм дотук“). Основава се на идеята, че при продължителна работа у детето се натрупва умора, която води до загуба на концентрация и невъзможност за продължаване на дейността (характерен проблем за децата със синдрома на хиперактивност с дефицит на вниманието), това, от своя страна, предполага предоставяне на определено време и пространство на детето за възстановяване; 5) Промяна във физическото пространство; и 6) Промяна в поведението на възрастния. Тези стратегии са насочени към факторите от средата – физическата среда или социалното обкръжение, които вече споменахме във връзка с предхождащото събитие, но при активизиращото те вече касаят отделни ситуации, които непосредствено провокират поведението; 7) Предупреждение. Тази стратегия също може да бъде използвана както при предхождащото, така и при активизиращото събитие, когато предварителната подготовка на детето касае инцидентни и не често възникващи ситуации с временен ефект; 8) Избор. Изразява се във възможността детето да направи избор в ситуация, в която възрастният не може да му позволи това, което то желае. Възрастният предлага приемливи алтернативи, от които детето трябва да избере, което за него е предпочитан вариант в сравнение с получаването на директен отказ; 9) Пренасочване на вниманието. Основното при тази стратегия е изместването на фокуса на внимание на детето от активизиращото събитие към друг обект (тема, събитие, предмет, дейност и т.н.), който е неутрален или поражда у него положителни емоции.

Целта на изброените дотук стратегии за превенция (първична и вторична) е предотвратяване или прекъсване на предизвикателното поведение във възможно най-ранен етап, така че проблемната ситуация да бъде овладяна по-лесно. В случаите, в които стратегиите не са довели до очаквания резултат и поведението вече е налице и ескалира, се налага прилагането на определен тип интервенции съобразно конкретните форми на **предизвикателно поведение**. Тези форми може да бъдат обобщени в следните категории: 1) *Поведение с агресивна насоченост*, което включва физическа агресия насочена към хора, животни или неодушевени предмети, автоагресия, както и вербална агресия; 2) *Социално неприемливо поведение* (без агресивна насоченост, напр. неуместна двигателна активност, лъжа, бягство от училище); 3) *Сексуализирано поведение* (напр. реплики със сексуален характер, неподходящи автоеротични практики или сексуални действия спрямо други деца). Проявите, които се характеризират с повишена степен на риск за живота и здравето на засегнатите в

конфликтната ситуация (тук включваме основно проявите на физическа агресия), предполагат използването не само на вербални техники, но и на такива, включващи физически контакт. Именно на тази основа може да разграничим два типа интервенции – прилагане на позитивни подходи и прилагане на физическа намеса. Характерно за **позитивните подходи** е, че те се основават на силните страни, интересите и потребностите на детето, както и на развитието на неговия потенциал чрез насърчаване и изграждане на нови умения, компетентности и просоциални поведенчески модели. При позитивните подходи взаимодействието с детето е вербално, като възрастният използва различни поведенчески техники съобразно конкретната ситуация, за да се справи с предизвикателното поведение. Важно е да се подчертае, че позитивни подходи са приложими във всеки един етап от подкрепата на дете с емоционални и поведенчески затруднения (дете с предизвикателно поведение), а не единствено в случаите, в които вече е налице съответната проява, т.е. те представляват цялостна концепция за подкрепа. **Физическата намеса**, от своя страна, включва физически действия за ограничаване на мобилността, предприети от възрастните, с цел ограничаване на риска от нараняване на децата и/или околните. Физическата намеса включва специфични техники за задържане, ескортиране, разтървяване, измъкване и упражняване на контрол в широк спектър от ситуации, в които е налице насилническо, агресивно поведение или проява на автоагресия от страна на децата (Nikolov, 2011). В съпоставителен план може да очертаям следните основни характеристики на **позитивните подходи и физическата намеса**:

- позитивните подходи са насочени към постигане на трайна промяна в детското поведение чрез изграждане на нови поведенчески модели, докато физическата намеса е насочена единствено към осигуряване на физическа безопасност в случаите на проявена физическа агресия;

- позитивните подходи са фокусирани върху функцията (причината) на детското поведение, а физическата намеса – върху неговата форма, т.е. тя е реактивна в своята същност;

- позитивните подходи предполагат системна употреба за продължителен период от време, а физическата намеса представлява кризисна интервенция, чиято употреба трябва да бъде избягвана.

В зависимост от конкретните измерения на предизвикателното поведение и ефективността на приложените интервенции за неговото овладяване налице е определен **резултат**, т.е. **последствие** от възникналата ситуация. От съществено значение в тази фаза на проявата е отговорът на възрастния, с който той би могъл, макар и неволно, да поощри неприемливото поведение (в този случай отговорът води до т.нар. **поддържащо последствие**, защото той поддържа предизвикателното поведение) или да ограничи въз-

можността за повторната му поява в бъдеще (Tomova, Ranev, 2010; Ranev, Nikolov, 2014). В тази фаза също могат да бъдат приложени различни стратегии за *подкрепа след инцидента* с цел физическото и емоционално възстановяване на участниците в него и адекватното му осмисляне. Възможни стратегии са: 1) Оказване на първа медицинска помощ (при наличието на нараняване – основно в случаите на проявена физическа агресия); 2) Оказване на емоционална подкрепа (при наличието на емоционален срив или емоционално изтощение, което е характерно за по-продължителните интервенции), а при необходимост на по-късен етап; 3) Прилагане на кризисна психологическа интервенция; 4) Предоставяне на възможност за възстановяване/почивка (стратегия, която може да бъде използвана и превантивно); 5) Изясняване на ситуацията (чрез индивидуален разговор или групово обсъждане) – тази стратегия е важно да бъде навременна (т.е. да не е отложена много във времето след инцидента), но същевременно не трябва да бъде прилагана, преди да бъде възстановен емоционалният баланс на засегнатите в конфликта.

По-голямата част от представените стратегии и интервенции могат да бъдат изцяло или частично приложени в училищен контекст, т.е. от учители, педагогически съветници, психолози и други специалисти. Някои от тях са по-приложими извън училище, например в рамките на центровете за подкрепа за личностно развитие, комплексите за социални услуги за деца и семейства, семейно-консултативните центрове, школи, клубове и т.н. Холистичният характер на подкрепата, заложен в цялостната концепция на подхода, предполага, че нейното осъществяване има своята приемственост и в семейна среда, още повече че ефективното прилагане на много от стратегиите зависи от успешното сътрудничество с родителите. В този смисъл, представеният социално-педагогически подход е широко приложим и вариативен по отношение на неговото интегриране в различен контекст, т.е. в различни пространства, активности и времеви рамки. Това, от своя страна, очертава още една съществена характеристика на подхода, а именно, той позволява оказването на *подкрепа в естествената за детето среда* (Ranev, Nikolov, 2014) – там, където то обичайно се намира, и в рамките на дейностите, които обичайно извършва. Този тип подкрепа се характеризира със своята системност освен поради факта, че подкрепата може да бъде предоставяна в различна среда – училищна, извънучилищна и семейна, но и поради това, че тя може да бъде и цялостна от гледна точка на нейната свързаност, т.е. да бъде реализирана от екип по предварително изготвен индивидуален план. Това прави подхода приложим и при т.нар. *обща и допълнителна подкрепа за личностно развитие*²⁾, която се оказва в рамките на системата за предучилищно и училищно образование.

БЕЛЕЖКИ

1. Nottinghamshire Country Council. (2011). Keeping Classrooms Safe for Learning and Teaching. Physical Intervention Policy.
2. Наредба за приобщаващото образование. (2017). Обн. – ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г., изм. и доп., бр. 105 от 18.12.2018 г.
3. Петрова-Димитрова, Н. (2010). Резилиансът – как да го прилагаме. София.
4. Furman, B. (2007). Методът „Детски умения“. София.
5. Hanline, M. F., Wetherby, A., Woods, J., Fox, L., & Lentini, R. (2004). Positive Beginnings: Supporting Young Children with Challenging Behavior [CD-ROM].
6. Harris, J., Cornick, and etc. (2008). Physical interventions. A Policy Framework. Second edition, BILD Publications.
7. Томова, Т., Ранев, А., Кошрова, М. (2010). Позитивни подходи за работа с деца с емоционални и поведенчески затруднения. София.

ЛИТЕРАТУРА

- Николаева, С. (2011). *Мениджмънт на класа*. София: Булвест 2000.
- Николов, Цв. (2011). *Употреба на физическа намеса за защита на деца с емоционални и поведенчески затруднения*. София: Изток-Запад.
- Ранев, А. & Николов, Цв. (2017). Позитивен подход и физическа намеса при работа с деца с предизвикателно поведение. *Педагогика*, 4.
- Ранев, А. & Николов, Цв. (2014). Превенция и кризисна интервенция при работа с деца с поведенчески затруднения. В: Сапунджиева, К. *Академични полета на социалната педагогика*. София: Св. Климент Охридски.
- Станкова, М. (2012). *Клинични и социални аспекти на поведенческите проблеми в предучилищна възраст*. София: Нов български университет.

REFERENCES

- Nikolaeva, S. (2011). *Menidjmnt na klasa*. Sofia: Bulvest 2000.
- Nikolov, Ts. (2011). *Upotreba na fizicheska namesa za zashtita na detsa s emotsionalni i povedencheski zatrudnenia*. Sofia: Iztok-Zapad.
- Ranev, A. & Ts., Nikolov (2017). Pozitiven podhod i fizicheska namesa pri rabota s detsa s predizvikatelno povedenie. *Pedagogika*, 4.
- Ranev, A. & Nikolov, Ts. (2014). Preventsia I krizisna interventsia pri rabota s detsa s povedencheski zatrudnenia. In: Sapundgieva, K. *Akademichni poleta na sotsialnata pedagogika*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- Stankova, M. (2012). *Klinichni I sotsialni aspekti na povedencheskite problem v preduchilishtanata vuzrast*. Sofia: Nov balgarski universitet.

MANAGING CHILDREN'S CHALLENGING BEHAVIOUR IN SCHOOL AND OUT-OF-SCHOOL CONTEXT

Abstract. The current publication is focused on the main characteristics of challenging behavior and the possible social-pedagogical approach that pedagogical staff members can use to manage it. The approach is applicable to both – school and out-of-school context. It describes the main logic of the support of children with emotional and behavioral difficulties and can be applied in various ways. In this current publication the challenging behavior is shown as a whole process that can be managed by the pedagogical staff members through different strategies for prevention, intervention and support.

Keywords: positive approaches; physical intervention; challenging behavior; emotional and behavioral difficulties; behavior management strategies

✉ **Dr. Tsvetoslav Nikolov, Assist. Prof.**

Sofia University

Sofia, Bulgaria

E-mail: tzvety_nik@abv.bg